

Nyelvtörténet 6. óra – Vázlat
Történeti tótan (névszó- és igetövek) II.

Bárczi Géza 1958: A szótövek. (Magyar történeti szóalaktan I.) Budapest: Tankönyvkiadó.

Névszótövek

1. **egyalakú tövek:** *-i (-i), -u, -ú, ü, -ű, -ó, -ő, -é, -tyú, -tyű, -ttyú, -ttyű* végűek, pl. *néni, csepű, kesztyű, gyűrű, alku, szivattyú, olcsó, szabó, szűrő, kávé, kópé* (analógia révén került ide: *kocsi, kapu*)
2. **többalakú, változatlan tőhangzójú (véghangzóvesztő) tövek:** a tövéghangzók lekopása után jelentkező csonka tő – teljes tő váltakozás, pl. *ház (háza-t), kert (kerte-t)*.
3. **hangzónyújtó tövek:**
 - a. a tövéghangzó lekopása után a többelseji mgh megnyúlt (pótlónyúlás). A csonka tő tartalmazza a hosszú vokálist, a teljes tő pedig az eredeti rövidet. Pl. *kéz ~ keze-t, sár ~ sara-t, út ~ uta-s, madár ~ madara-k, nehéz ~ neheze-t, kevés ~ kevese-n, négy ~ negye-d*.
 - b. eleve hosszú volt a többelseji mgh (jövevényszók esetében), majd a rendszerbe illeszkedés során lett két változata: alán *hid ~ hidat, török nyár ~ nyarat*
4. **hangzótoldó – hangzóvesztő tövek**
 - a. **szerelem ~ szerelmet (hangzótoldó) típus:** a tövéghangzó lekopása után ha a két msh-ra végződő alak (*zerelmu, hotolm,]yrolm*) msh-val kezdődő ragot kapott, hármas msh-torlódás keletkezett (*zerelmnek*). Feloldása leggyakrabban ejtéskönnyítő mgh-val történt: *szerelemnek*, az analógia révén alanyesetben is állandósult az újabb változat.
 - b. **korom ~ kormot (hangzóvesztő) típus:** a csonkatöves mgh (*árok, ökor, bokor*) itt eredeti, nem később keletkezett ejtéskönnyítő hang. A teljes tőben a kétnyíltszótagos tendencia működött: *árukut > árkut > árkot*.
5. **hangzórövidítő tövek:** az *-a/-e* végűek, toldalék előtt hosszú tövéghangzóság, ragtalanul rövid tövéghangzóság. Pl: *búza ~ búzát, Endre ~ Endrét, alma ~ almát*. A váltakozás oka: szóvégi diftongus monoftongizálódása vagy a tövéghangzó összeolvadása a 3. személyű birt. személyjellel: *kezei > kezé > keze*, ill. az analógia (jöv. szavak: *alma, kefe, torta* stb.)
6. **apa ~ apja, néne ~ nénje típus:** az alapalakba visszakerült *-a ~ -á, -e ~ -é* kicsinyítő-becéző képző vagy 3. személyű birt. személyjel
7. **apró ~ apraja, mező ~ mezeje típus:** *fő, vő, nő, velő, ajtó, hintó, erdő, mező, kettő* stb., de jöv. szavak is: *tinó, erő, idő, zászló, posztó, zsidó*. Ok: ragtalan változatban a szóvégre kerülő γ és β szóvégén diftongust alkot a megelőző mgh-val, ebből lesz *-ó, -ő*. A birtokos személyjeles toldalékos alakban intervokális helyzetben kiesik, majd *j* hiátuspótló. Pl. **mezeje + i > mezejé > mezeé > mezejé > mezeje*
8. **bíró ~ bírák típus:** pl. *szülő~szülém. bírayak > bíraak > bírák*
9. **borjú ~ borja típus:** nyomatékcseré: tör. **buráγ > burâu > burëu* (elhasonulás) > *buriju > buriju > boriju* (nyomatékcseré) > *borjú > borjú*.
10. **v tövű névszók:** igen sokféle van! Ok: a β szóvégi viselkedése, ill. $\beta > v$
 - a. **egytagúak:** *tő ~ tövek, ló ~ lovat, lé ~ leve-s, hő ~ hevül, hó ~ hava-zik*
 - b. **többtagúak:** *hamu ~ hamvas, keresű ~ keserves*
*χomuβ > χomuυ > homú > hamú > hamu és *χomuβas > χomβas > χomvas > hamvas*

11. **h tövű névszók:** pl. *méh, düh, pléh, cseh*. Csonka töben mgh-ra végződik, teljesben a tövéghangzó előtt *h*-t mutat: *cseh ~ csehvel ~ csehe-k*; lappangó teljes tő a mgh-val induló toldalékokban, pl. *dühít: dühš + jt*.

12. **tövek keveredése:** Pl. *tető ~ teteje ~ tetéz, apró ~ apraja ~ apránként, keserű ~ keserűe-n ~ keserv-es*

Igetövek

1. **többalakú, változatlan tőhangzójú tövek:** msh-ra végződő csonka és mgh végű teljes tőváltozat, pl. *néz ~ néze-k ~ nézü-nk, lát ~ láto-k ~ látú-nk* stb. L. a névszóknál is.
2. **hangzónyújtó tövek:** csonka töben hosszú tőhangzó, teljesben rövid, azaz: *hágy ~ hagyó-k*, de van: *hagy-sz, hagy, kél ~ kele-k*, de *kel-sz, kel, tégy ~ teszü-nk*. L. a névszóknál is.
3. **hangzótoldó – hangzóvesztő tövek:**
 - a. *tékozol ~ tékozló* típus: l. a névszóknál a *szerelem* típust.
 - b. *őríz ~ őrzünk* típus: l. a névszóknál a *korom* típust
4. **v tövű igék:** *nő ~ nevel, lő ~ lövünk, hí ~ hívó*. A tőváltakozás oka azonos a *v*-tövű névszókéval. Csonka tövük *ó, ő, í, ú, ű*-re végződik, a teljes végmgh-ja előtt *v* jelentkezik. Az analógia számos változatot alakított ki, pl. a teljes tő *v*-je bekerül a csonka tövű alakokba: *híni > hívni, hitok > hívtok*.
5. **j-vel váltakozó v tövű igék:** *bújik ~ búvik, hí ~ hij, ri ~ rij* stb. *V* tövű igékből fejlődtek (de a *v*-s alakjaik az igeragozásból igazából már teljesen eltűntek), pl. *fúj* – régen egyszerű *v* tövű volt: *fú ~ fuvok*, de a *v* sokszor a teljes töben is elmaradt: *fuunk*, BécsiK. *fuallottam*, mert a *v* hajlamos volt kiesni két mgh között, főleg *u* és *ü* után. A *fúj* tő a 16. századtól mutatható csak ki. Keletkezése: a *v* kiesése után a *j*-s hiátustöltés.
6. **l-lel váltakozó v tövű igék:** itt is egyszerű *v* tövű igék esetében az *l* *v*-vel váltakozik, majd a csonka töbe is behatol: *fő ~ föl, főtt ~ fgőlt, főnek ~ fővő, főtlen, fövetlen*, még: *nől ~ nyől ~ növő* stb. A 18. sz-tól léteznek. Mi az *-l*? Ötletek: képzőelem, hibás regresszió eredménye vagy hiátustöltő hang.
7. **sz-szel bővülő v tövű igék:** *tesz, vesz, visz, lesz, hisz, isz(ik), esz(ik)*, ill. régen az *óv* (*oszja, oszom*). **teke > teye* 'tesz'– γ -t vagy β -t tartalmaztak, melyek szóvégen diftongust alkottak a megelőző mgh-val: *teye > tey > tēü ~ tēi*. Mivel ilyen formában más alakokkal estek egybe, a nyelvhasználók a tőnek a *te*-t vették, ez viszont így rövid volt, ezért kapta meg az *-sz* gyakorító képzőt. A *v*-s változat hiátustöltés eredménye:
8. **sz-szel és d-vel bővülő v tövű igék:** *alszik, fekszik, esküszik, haragszik, alkuszik, melegedik, gazdagodik* stb. Az eredeti igező ez: *nyugo-, alu-, fekü-*, mely mgh a kétnyíltszótagos *t*. miatt kieshetett (*alhat*), *-sz* képzővel látták el itt is a tövet (*al-* vagy *alu-*). Egyéb képzők előtt hiátustöltő *v*-t kapott: *alu + ó > aluvó > alvó*. A *-d* a kései ÓM-ban jelenik meg (*aludo-, feküdo-*), vsz. analógiás alak (az *ad, tud* igék hasonulásának mintájára), mások szerint gyakorítóképző.